

OTLI SO'Z BIRIKMALARI VA ULARNING DERIVATSION XUSUSIYATLARI

Azimova M. (SamDChTI)

Barchamizga malumki, so'z birikmalari ikki mustaqil so'zning tobelik asosida bog'lanishidan tashkil topadi. Shu sababli u gapdan farq qiladi. Chunki gap bir so'zdan ham tashkil topishi mumkin. So'z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning ma'no va gramatik jihatdan birining ikkinchisiga tobelanish yo'li bilan bog'lanishidir, gap esa undan farqli o'laroq tugallangan fikrni ifodalaydi.

So'z birikmalari ikki mustaqil so'zdan, birinchi so'z tobe, ikkinchi so'z esa hokim so'zdan iborat bo'ladi. Masalan, litsey kutubxonasi birikmasida kutubxona so'zi hokim, litsey so'zi esa unga tobedir. Sintaktik valentlik nazariyasi nuqtai nazaridan ham ikkichi so'z hokim mavqiyga ega.

Yuqorida berilgan litsey so'zi ham, kutubxona so'zi ham biri ikkinchisiga tobe bo'lmagan mustaqil so'zlarni ifodalayapti. Ammo ular nutqqa ko'chirilganda ularning birinchisi ham ikkinchisi ham tobe holatda funksional faollik oladi. Buni quyidagicha izohlash mumkin: birinchi so'z tildan nutqqa qaratqich kelishigining affiksi -ning vositasida ko'chirilayotgan bo'lsa, ikkinchisi -si egalik affiksi yordamida nutqqa kirmoqda: litsey(ning) kutubxona(si). Ayni paytda ularga funksional faollik berayotgan kelishik va egalik affikslari ushbu holatda muhim hisoblanadi. So'z birikmasi haqida Turniyozov so'z birikmasini so'z qo'shilmasi deb beradi. Darhaqiqat, so'z birikmasi va so'z qo'shilmasi bir xil ma'noga ega.

Ingliz tilida so'z birikmasi (the phrase) xuddi o'zbek tilidagi singari ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topadi. Ingliz tilida so'z birikmalarining noun phrase (the massive dinosaur), adjective phrase (very happy), adverb phrase, (too slowly) prepositional phrase (at lunch), verb phrase (watch TV). Qaratqich kelishigidagi -ning qo'shimchasini ifodalash uchun "of" predlogi orqali yoki apostrof "s" dan foydalaniladi. Har ikki holatda ham tarjima bir xil bo'ladi. Egalikni ifodalaganda esa Personal pronoun (kishilik olmoshi)ga murojaat qilamiz, lekin litsey kutubxonasi birikmasidagi -si egalik qo'shimchasini ifodalash uchun kishilik olmoshini ishlatish shart emas. Masalan: The library of lyceum yoki lyceum's library. The library of lyceum odatda ko'proq ishlatiladi, chunki "of" predlogi asosan narsa buyumlarga nisbatan ishlatiladi, apostrof "s" esa shaxslarga nisbatan ishlatiladi, Masalan: Ulug'bek's computer, Anvar's notebook etc.

O'zbek tilida so'z birikmasida -ning qaratqich kelishigi qo'shimchasi yashirin holatda kelishi mumkin, biroq ingliz tilida "of" yoki apostrof "s" ni tashlab ketishning iloji yo'q.

Litsey kutubxonasi birikmasida -si egalik qo'shimchsini tashlab ketishning iloji yo'q. Ingliz tilida keltirilgan misolda esa the library of lyceum yoki lyceum's library da egalik qo'shimchsi berilmagan, lekin tarjimada litsey kutubxonasi tarzida tarjima qilinadi.

Malumki, otli so'z birikmalari qaratqich-qaralmish shaklida ham bitishuv munosabatidagi aniqllovchi-aniqlanmish shaklida ham fodalanadi. Ikkala holatda ham

ular bir-biriga bog'liq bo'ladi. Otli so'z birikmalaridagi qaratkich-qaralmish sintaktik derivatsiyasida qaratqich kelishigining affiksi –ning asosiy o'rinda turadi.

Derivatsion nuqtai nazardan mazkur affiks operator vazifasini bajaradi. Operator derivasiyaning har qanday turida (leksik, sintaktik, semantik derivasiyalar) ham hokim so'z bo'lib qo'llanadi:

Marg'ilonlik qudalaringizning davlati oldida biznikini yo'q desa bo'ladur. (A.Qodiriy O'tkan kunlar 162-bet)

Sodiqning javobi uning ustidagi yukni ta'g'in ham og'irlashtirgandek sezilib ul boshini quyiga engashtirdi va chuvoq soqolini tuzatib fikrda qoldi. (A.Qodiriy "O'tkan kunlar 179-bet").

Keltirilgan misollarning birinchisida Qudalaringizning davlati, ikkinchisida esa Sodiqning javobi otli so'z birikmatari qo'llanilib, bu birikmalarning sintaktik derivasiyasi operatori vazifasida -ning kelishik va -i egalik affikslari faollik ko'rsatmokda. Mazkur operator har ikki xolatda ham derivasiya operantlarining sintaktik bog'lanishini tashkil etish orqali derivant shakllanishi uchun xizmat qilmoqda. Eslatib o'tilgani singari ayni paytda operator strukturasiga ko'ra murakkabdir: -ning+-i. Bunday vaziyatda dublooperatoridan foydalanilyapdi. Demak, bu dublooperator tarkibli ekanligi bilan sodda operatorlardan farqlanadi. Biroq bajaradigan funksiyalariga ko'ra sodda va dublooperatorlar o'rtasida farq yo'q.

Ingliz tilida ushbu misollar uchun apostrof "s" ni ishlatish maqsadga muvofiq: Sodiq's answer, relatives' wealth kabi .Apostrofdan oldin"s" bo'lsa - ning deb,apostrofdan keyin "s" bo'lsa -larning deb tarjima qilinadi.

Demak, -ning affiksi so'z tarkibidan tushirilgan bo'lishi ham mumkin. Masalan, ikkinchi misolda berilgan so'z birikmasini Sodiqning javobi tarzida tasavvur eta olamiz. Ammo bunday vaziyatda birikmaning sintaktik derivasiyasi operatorsiz yoki noto'liq operatorli voqelangan, degan xulosaga kelmaslik lozim. Chunki tushirilgan affiks ham real ifodali morfema qanday derivatsion mavqyega ega bo'lsa, shunday ahamiyat kasb etadi:

Qipchoq dushmani bo'lgan otangiz yusufbek hojini unutdingizmi? (A.Qodiriy "O'tkan kunlar)

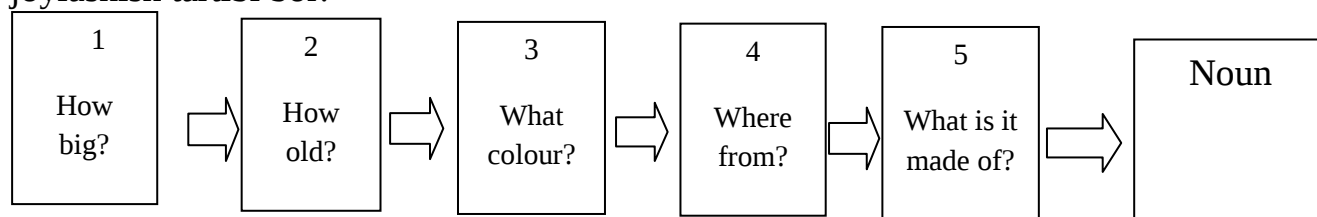
Berilgan misolda qipchoq dushmani otli birikmasining sintaktik derivasiyasi belgisiz faollik ko'rsatayotgan -ning affiks morfemasi (qipchoq+ning) vositasida ro'y berayotganini ko'ramiz. Bu singari belgisiz qo'llanilgan morfemani istalgan paytda o'z o'rniga tiklash mumkin. Ammo barcha tillarda ham bunday bo'lavermaydi, misol uchun ingliz tilida "of" predlogini yoki apostrof"s"ni tashlab keta olmaymiz yashirin holda ham kelmaydi. Agarda gapning ma'nosi o'zgarib ketishi mumkin.

Alisher yo'lda ketayotib, bodom ko'z, qo'ng'ir sochli bir qizga ko'zi tushdi. Keltirilgan misoldagi bodom ko'z, qo'ng'ir soch birikmalari sintaktik derivasiyasi nol operatorga asoslanmoqda. Birikmaning o'zaro sintaktik bog'lanish ma'nosi biri ikkinchisiga munosib. Agar ma'nolari to'g'ri kelmasa ular o'rtasida a'loqa og'lana olmaydi. Qiyoslang: sholg'om og'iz; kekxa bola. Shu bois birikma sintaktik derivatsiyasi bunday vaziyatda semantik operatorli deb atalishi ham mumkin. Ammo derivatsion jarayon morfologik vositasiz ro'y berayotgani uchun ayni paytda nol operator tushunchasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Mirzakarim isimlik qirq besh- elli yoshlar chamasida qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz, yaxshigina ko'ringan bir kishi bo'lib ,Akram hoji elli besh yoshlar orasidag'i bir kekxa edi (A.Qodiriy "O'tkan kunlar).

Keltirilgan misoldagi qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz birikmalari sintaktik derivatsiyasi nol operagotga asoslanmoqda. Chunki birikma biror morfologik vositalarning ishtirokisiz ifodalanyapti. Gapda birikma komponentlari ularning ma'nolariga ko'ra bog'lanyapti. Bitishuv usulida shakllangan otli birikmalar komponentlarining distributiv xususiyati aksariyat xollarda ular o'rtasiga boshqa morfologik vositalarning kiritilishiga monelik qiladi: kumush qoshiq, chiroyli qiz, yaxshi bola, ajoyib inson, tosh yo'l, bilimli bola, va h.k. Biroq manbalarda otli birikmalarning, ayniqsa, sifat+ot modelidagi birikmalarning kengaytirilgan, ya'ni uch, to'rt komponentli ko'rinishlari mavjudligi ham e'tirof etiladi: dandon sopli pichoq , uzun bo'yli bola, qora sochli qiz va h.k. Bunday birikmatarni bitishuv usulida deb bo'lmaydi. Derivation nuqtai nazardan ham ular nol operatorli birikmalarni ifodalamaydi. Chunki bunday birikmalarda real operatorlar faollik ko'rsatadi. asalan, dandon sopli pichoq birikmasining sintaktik derivatsiyasi -li affiksi bilan ifodalangan real operatorga asoslanayotganini ko'ramiz.

Ingliz tilida ham o'zbek tilidagi singari sifat+ot odatda birga keladi. Masalan: a beautiful girl, a handsome man, blue eyes etc. Agar ot birlikda ishlatilsa a noaniq artikli ishlatiladi agarda ot ko'plikda bo'lsa artiklning hojati yo'q. Ingliz tilida ot oldidan bir nechta sifatlar ham o'zbek tilidagidek kelishi mumkin va bu sifatning joylashish tartibi bor:

e.g a tall young man
big blue eyes
double operator.

a large wooden table
an old Russian song

References:

1. Turniyozov N.Q, Turniyozov B., Turniyozova Sh. "O'zbek tili derivatsion sintaksisi" – Toshkent, 2011.
2. Turniyozov N.Q. "O'zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish". – Samarqand, 1990.
3. Abdullayev F. "So'zlar o'zaro qanday bog'lanadi?" – Toshkent, 1974.
4. Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar".